

Marcel Boldorf & Tetsuji Okazaki (eds), *Economies under Occupation: The hegemony of Nazi Germany and Imperial Japan in World War II* (Londen/New York: Routledge, 2015) 33 p. ISBN: 978-0-415-83533-6; John Ferris & Evan Mawdsley (eds), *The Cambridge History of the Second World War. Volume 1: Fighting the War* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015) 804 p. ISBN: 978-1-107-03892-9; Richard J.B. Bosworth & Joseph A. Maiolo (eds), *The Cambridge History of the Second World War. Volume 2: Politics and Ideology* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015) 701 p. ISBN: 978-1-107-03407-5; Michael Geyer & Adam Tooze (eds), *The Cambridge History of the Second World War. Volume 3: Total War: Economy, Society and Culture* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015) 833 p. ISBN: 978-1-107-03995-7; Richard Overy (ed.), *The Oxford Illustrated History of World War II* (Oxford: Oxford University Press, 2015) 492 p. ISBN: 978-0-19-960582-8.

Meerdere bibliotheken zijn inmiddels volgeschreven over de Tweede Wereldoorlog. Toch droogt de stroom aan boeken over het grootste conflict uit de menselijke geschiedenis nog bepaald niet op. Integendeel. Als het zoals vorig jaar dan ook nog eens zeventig jaar geleden is dat deze catastrofe formeel ten einde kwam, dan vertoont het aantal uitgebrachte studies zelfs nog een piek.

Bovendien: hoewel de grote lijnen van de Tweede Wereldoorlog wel bekend zijn, is er over de interpretatie van de gebeurtenissen bepaald geen unanieme instemming. Wanneer begon het conflict eigenlijk? Wonnen de geallieerden of verloren de Duitsers? Waar werd de strijd beslist? Waarom gooiden de Amerikanen twee atoombommen op Hiroshima en Nagasaki, terwijl de strijd tegen Japan reeds gewonnen was? Waren de Britse en Amerikaanse bombardementen op Duitse steden een oorlogsmisdaad? Hoe stelden de verschillende belligerenten zich in op een ‘totale oorlog’? Hoe kwam het dat het Duitse leger zulke onbeschrijflijke misdaden bedreef tijdens de strijd met de Sovjet-Unie? En hoe zullen we ons het conflict herinneren? Zal het bijvoorbeeld in Nederland ooit de status krijgen van de Tachtigjarige Oorlog (of beter gezegd: Nederlandse Opstand), of blijft de Tweede Wereldoorlog een moreel ankerpunt door die ene, alles in de schaduw stellende misdaad: de industriële moord op bijna zes miljoen Joden?

Over dit soort vragen – er vallen er nog vele andere op te werpen – zijn inmiddels meerdere (deel)studies verschenen. Deze kwesties komen vanzelfsprekend ook ter sprake in de drie delen van *The Cambridge History of the Second World War* – een niet alleen door zijn imposante omvang indrukwekkende reeks – en het veel handzamere *The Oxford Illustrated History of World War II*. Zeker in eerstgenoemde komt zo ongeveer elk aspect van de Tweede Wereldoorlog ter sprake, variërend van ideologie, herdenkingen, propaganda, economie, journalistiek, de islamitische wereld en de Tweede Wereldoorlog en vanzelfsprekend de strijd zelf. Daaraan is het hele eerste deel van *The Cambridge History of the Second World War* gewijd. Net als bij *The Oxford Illustrated History of World War II* zijn de illustraties van hoge kwaliteit en ook veelal niet eerder gebruikt.

Aansluitend bij een meer recente trend in de historiografie van de Tweede Wereldoorlog wordt er zowel in *The Cambridge History* als de *Oxford History* veel aandacht ingeruimd voor de strijd in de Pacific tegen Japan en met name de rol van China in het conflict, die inderdaad lang onderbelicht is gebleven, terwijl China naast de Sovjet-Unie vermoedelijk de grootste verliezen aan soldaten en burgers leed. Door te focussen op de gebeurtenissen in Azië wordt nog weer eens duidelijk hoe wereldomspannend de Tweede Wereldoorlog daadwerkelijk was, al moet natuurlijk opgemerkt worden dat alle conflicten pas echt met elkaar verbonden raakten met de intrede van de Verenigde Staten in december 1941. De oorlog die toen al gaande was, was in veel opzichten een klassieke *Europese* oorlog, de strijd in Azië tot dan toe vooral een regionale.

Historici zijn het er inmiddels wel over eens dat het beslissende conflict tijdens de Tweede Wereldoorlog de strijd tussen het Derde Rijk en de Sovjet-Unie was: daar vochten en stierven meer mensen dan in alle andere delen van de wereld bij elkaar.¹ De vraag is alleen, wanneer nazi-Duitsland de strijd met Stalins Rusland en daarmee de Tweede Wereldoorlog verloor. Lang is dat moment gelegd bij de slag bij Stalingrad met de nederlaag van het Duitse Zesde Leger; meer recent leggen historici de nadruk op december 1941 met de Russische tegenaanval bij Moskou. Weer anderen gaan nog een stap verder en stellen dat Duitsland de oorlog in augustus 1941 feitelijk had verloren: het was er niet in geslaagd de Sovjet-Unie met één allesvernietigende klap uit te schakelen, en 'dus' was de oorlog verloren. Hoewel dat wat al te sterk is, lijkt 1943 zoals Mary Kathryn Barbier in haar bijdrage aan de *Cambridge History* het jaar van 'the beginning of the end for German forces on the Eastern Front' (p. 388) noemen niet langer overtuigend. Ze gaat daarmee ook in tegen de argumentatie van Gerhard Weinberg in hetzelfde deel.

Phillips Payson O'Brien gaat echter nog een stap verder door te stellen dat het niet de grote veldslagen aan het Oostfront waren die de doorslag gaven, maar dat de lucht- en zeemacht van de westelijke geallieerden verantwoordelijk waren voor de geallieerde overwinning. Analoot aan zijn recente boek² betoogt hij in zijn bijdrage dat de strijdende partijen een groot deel van hun *resources* inzetten voor de bouw van vliegtuigen en schepen, en dat een aanzienlijk deel van de door de Japanners en Duitsers geproduceerde goederen nooit het strijdtoneel bereikte. Hoewel een prikkelende stelling, lijkt O'Brien over het hoofd te zien dat de oorlog uiteindelijk werd beslist door 'boots on the ground': Hitler-Duitsland was pas verslagen nadat het volledig in puin lag en bezet werd door de geallieer-

1 Zie voor een recente stand van zaken over het onderzoek naar de Tweede Wereldoorlog M. Lak, 'De Tweede Wereldoorlog werd aan het Oostfront beslist. Recente geschiedschrijving over WO II in Europa', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 127, nr. 3 (2014) 439-458.

2 Phillips Payson O'Brien, *How the War was Won. Air-Sea Power and Allied Victory in World War II* (Cambridge 2015).

den. Evan Mawdsley wijst daar overtuigend op in zijn hoofdstuk in de *Oxford History* (p. 200-201). Hetzelfde gold in grote lijnen voor Japan.

De meeste bijdragen aan zowel *The Cambridge History* als de ‘tegenhanger’ uit Oxford zijn van hoge kwaliteit en geven een mooi overzicht van de meest recente stand van zaken van het onderzoek. Hoewel getwist kan worden over de vraag of voor een beschrijving van de door Italië gevoerde oorlogen de meeste ruimte in moet worden geruimd zoals gebeurt in de *Oxford History*, wordt in deze door de veel gelauwerde Britse historicus Richard Overy geredigeerde bundel ondanks de veel beperktere omvang relatief veel aandacht besteed aan de oorzaken van de Tweede Wereldoorlog. In een sterke bijdrage van Patricia Clavin wordt prachtig beschreven hoe Europa in de jaren dertig langzaam afgleed in de richting van oorlog. Niet voor niets is de periode tussen 1933-1939 onlangs door Zara Steiner omschreven als ‘de triomf van de duisternis’.³

Een andere mooie bijdrage in de *Oxford History* is die van Richard Bessel, waarin hij een gruwelijk overzicht geeft van de ‘unnatural deaths’, met andere woorden: mensen die om het leven kwamen door zaken die niet met gevechtshandelingen te maken hadden. Zij waren in de meerderheid: meer mensen kwamen om door niet-militair gerelateerde oorzaken dan door krijgsgeweld. Zoals Bessel terecht stelt: ‘Unnatural death in the Second World War was a defining feature of the twentieth century’ (p. 342), met de meest schokkende uitwassen daarvan de Holocaust, bewust veroorzaakte hongersnood, de dodenmarsen en de grootschalige bombardementen op burgers.

Die laatste (terreur)campagne staat nog altijd garant voor veel discussie, met name rond de vraag of de geallieerden zich schuldig maakten aan oorlogsmisdaden. Hoe dan ook, de bombardementen maakten deel uit van de totale oorlog, waarin de vijand overal moest worden geraakt. Als zodanig waren burgers een ‘legitiem doelwit’, bijvoorbeeld om arbeiders uit te schakelen die in de wapenindustrie werkzaam waren. Dat het doel van het Britse zogenaamde ‘moral bombing’ – door grootschalige bombardementen de Duitse burgerbevolking zo te demoraliseren dat het in opstand zou komen tegen Hitler – bepaald niet bereikt werd, doet in zoverre niet ter zake, stellen meerdere historici, omdat dit bij een totale oorlog hoort. Recent is er wel veel meer aandacht gekomen voor de sociale gevolgen van de bombardementen, en ook in *The Cambridge History* en de *Oxford History* komt dit aspect terecht duidelijk naar voren. Hoe gingen verschillende samenlevingen om met dood, verminking, dreiging en ervoor zorgen dat de bur-

3 Zara Steiner, *The Triumph of the Dark: European International History 1933-1939* (Oxford 2013).

gers de moed niet zouden verliezen?⁴ Dat laatste was vooral van belang om de strijd vol te kunnen houden, zeker in het geval van nazi-Duitsland.

In een totale oorlog als de Tweede Wereldoorlog was het van belang dat het thuisfront verenigd bleef (zie Goebbels' toespraak 'Wolt Ihr den totalen Krieg?' van begin 1943) en alles werd ingezet op een zo hoog mogelijke oorlogsproductie. Het is duidelijk dat zowel Duitsland als Japan hier door met name de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie volledig zijn weggeproduceerd. Laatstgenoemde produceerde meer T-34s dan alle Duitse tanks en gemechaniseerd geschut bij elkaar, de Ford-fabrieken alleen meer dan de hele Italiaanse oorlogsindustrie. Zoals Richard Overy schrijft: 'The remarkable fact is that the Soviet Union, from its shrunken industrial base [grote delen van de Russische industrie en grondstoffen vielen na de Duitse invasie van Rusland op 22 juni 1941 in handen van het Derde Rijk], produced more aircraft, more tanks, and more artillery pieces than the richly-endowed German economy' (p. 237).

In het door Marcel Boldorf en Tetsuji Okazaki geredigeerde *Economies under Occupation. The hegemony of Nazi Germany and Imperial Japan in World War II* gaan meerdere auteurs in op vragen over hoe de buitenlandse dwangarbeiders werden geëxploiteerd, hoe de bezette gebieden werden geïncorporeerd in de Duitse en Japanse oorlogseconomie, en hoe multinationals zich tijdens de bezetting gedroegen. De gelijkenissen tussen Japan en Duitsland zijn deels opvallend: beiden een gebrek aan grondstoffen – met name olie – en 'dus' gedwongen deze door middel van verovering tot hun beschikking te krijgen, Japan in zijn zogenaamde 'Greater East Asia Co-Prosperity Sphere', nazi-Duitsland in het zogenaamde 'Grosswirtschaftsraum'. Beiden slaagden daar ten dele in, maar even zo goed wisten de As-leden die hulpbronnen en de hen in handen gevallen economieën niet zodanig in hun eigen oorlogsindustrie te incorporeren dat hun productie dusdanig werd dat ze het hoofd konden bieden aan de geallieerden. Zoals Richard Overy al eerder heeft geobserveerd: 'Factory for factory, the Allies made better use of their industry than their enemy'.⁵

De bundel *Economies under Occupation* is waardevol, vooral omdat er aandacht wordt besteed aan hoe Japan de gebieden onder zijn controle in probeerde te zetten voor eigen doeleinden, iets waarover in het Westen weinig bekend is.

4 Zie bijvoorbeeld Claudia Baldoli, Andrew Knapp en Richard Overy (red.), *Bombing, States and Peoples in Western Europe 1940-1945* (Londen 2011); Jörg Arnold, *The Allied Air War and Urban Memory. The Legacy of Strategic Bombing in Germany* (Cambridge 2011); Dietmar Süß, *Death from the Skies. How the British and Germans Survived Bombing in World War II* (Oxford 2011). Recent heeft Bas von Breda-Beckmann een studie gepubliceerd over de vraag hoe Duitse historici zijn omgegaan met de bombardementen op Duitse steden: *German Historians and the Bombing of German Cities* (Amsterdam 2015).

5 Richard Overy, *Why the Allies Won* (Londen 1995) 207.

Ook de beschrijving van hoe Noorwegen werd geëxploiteerd en hoe het Moravië en het Protectoraat Bohemen verging, of hoe de Filipijnse en Birmese economie functioneerden tijdens de bezetting door de Japanners, is vernieuwend. Boldorf wijst terecht op de enorme tweedeling tussen Oost- en West-Europa waar het gaat om de economische exploitatie: in West-Europa werden de hoogontwikkelde economieën grof gezegd ingeschakeld in de Duitse oorlogsindustrie, in Oost-Europa werden ze geplunderd. Boldorf stelt daarbij dat ‘in East-Central and Eastern Europe, the racist ideology of National Socialism did not allow the retention of independent forms of administration’ (p. 10). Dat is ongetwijfeld waar, maar de nazi’s werden in hun politiek niet alleen gedreven door racistische overwegingen: Bohemen en Moravië werden in het verknipte wereldbeeld van de nazi’s weliswaar bevolkt door ‘Untermenschen’, maar de industrie was er hoogontwikkeld en zeer bruikbaar voor de Duitse oorlogsindustrie. Daarom werd daar, in tegenstelling tot andere delen van Oost-Europa de economie niet geplunderd, maar ingezet voor de Duitse oorlogsinspanning⁶, zoals dat ook gebeurde met de Franse, Belgische en Nederlandse economie.

Waar er wel (meerdere) bijdragen in de bundel zijn opgenomen over België en Frankrijk, ontbreekt vreemd genoeg een hoofdstuk over de exploitatie van de Nederlandse economie en/of Nederlandse multinationals als Unilever, Philips of Royal Dutch Shell. Dat is opmerkelijk, aangezien Nederland in een aantal opzichten sterk afweek van de rest van West-Europa en in de eerste twee jaren van de bezetting bijvoorbeeld een tot dan toe ongeziene periode van groei doormaakte. Naar de reden van deze ommissie is het slechts gissen, de redacteuren zeggen niets over deze keuze, al komt Nederland in sommige van de bijdragen – bijvoorbeeld in het sterke stuk van Jonas Scherner – zijdelings ter sprake. Niettemin is de bundel van Boldorf en Okazaki een welkome bijdrage aan onze kennis over de economische kant van de Tweede Wereldoorlog. Voor zo ongeveer alle andere aspecten van dat verschrikkelijke conflict kunnen we terecht bij *The Cambridge History of the Second World War* en *The Oxford Illustrated History of World War*. De Tweede Wereldoorlog zal nog heel wat inkt doen vloeien, maar de twee hiervoor genoemde boeken zullen nog lang gelden als standaardwerk.

Martijn Lak, Universiteit Leiden / De Haagse Hogeschool

6 Zie Hein A.M. Klemann en Sergei Kudryashov, *Occupied Economies. An Economic History of Nazi-occupied Europe, 1939-1945* (Londen 2012).